

Alattion murteen vesistöappellatiivit

1. Tornionlaaksosta Ruijan rannoille

Varsinainen kveenisiirtolaisuus Alattioon niin kuin muuallekin Länsi-Ruijaan¹ alkoi 1700-luvun alkupuoliskolla; joitakin harvoja kveeneiksi identifioitavia löytyy jo tätä varhempien aikojen dokumenteista (ks. esim. Henninen 1972, 44—45). Valtaosa maahanmuuttajista oli kotoisin Tornionlaaksosta ja Muonionjokivarsilta (seuraavassa puhun yksinkertaisuuden vuoksi vain Tornionlaaksosta), Tornion murteiston alueelta. Esimerkiksi vuodelta 1747 tunnetaan 17 Alattion kveenin alkupe-
räinen kotipaikka: seitsemän oli Tornion ja Ylitornion seuduilta, kaksi Pajalan lähistöltä, yksi Jukkasjärveltä, neljä Kittilästä, kaksi Muonionniskasta ja yksi aina Viipurin tienoilta saakka (Henninen 1972, 15). 1800-luvulta, kun Suomi oli irrotettu Ruotsin yhteydestä, on tietoja myös siirtolaisten kotimaasta: v. 1865 oli Länsi-Finnmarkin kaikkiaan 1520 kveenistä 1031 (noin kaksi kolmasosaa) syntynyt Norjassa, 405 (vajaat yksi kolmasosa) Ruotsissa ja Suomessa vain 84 (Haukedal 1980, 39). Muuttoliike oli huomattavasti voimakkaampaa Ruotsin kuin Suomen puolelta Tornionlaaksoa. Kveeniväestön kasvu näyttää ainakin aluksi olleen melko tasaista: v. 1701 oli Alattiossa kolme kveeniperhettä, v. 1734 22, v. 1801 49 ja v. 1825 85 perhettä. Huippunsa siirtolaisuus saavutti 1800-luvun keskivaiheilla, kun Kaavuonon (noin 20 km Alattio-
osta länteen) kuparikaivos tarjosi työpaikan sadoille suomalaisille. Vuoden 1855 väestönlaskennan mukaan Alattiossa oli 885 puhdasta kveeniä, 283 norjalaisen ja kveenin jälkeläistä ja 63 saamelaisen ja kveenin jälkeläistä (Haukedal 1980, 20, 38). 1800-luvun lopulla Alattiossa

¹ *Ruijalla* tarkoitan tässä kirjoituksessa Pohjois-Norjaan suuntautuneen suomalais-siirtolaisuuden koko perinteistä aluetta. Siihen kuuluu siis Finnmarkin läänin lisäksi Tromsin läänin pohjoisosa. *Länsi-Ruija* käsittää tällöin Pohjois-Tromsin ja Länsi-Finnmarkin Porsangin vuonolle saakka, *Itä-Ruija* taas alueen Porsangin itäpuolelta Etelä-Varankiin.

lienee ollut lähes tuhat kveeniä, mutta suomen kieltä taitavia ihmisiä on saattanut olla enemmänkin. Vuonna 1900 oli koko Alattion väestömäärä 2499 henkeä (Helland 1906, 28). Tällä vuosisadalla Alattion suomen kieltä puhuvien lukumäärä on ollut alituisessa laskussa; elinkeinorakenteen muuttuminen ja tietoinen norjalaistamispolitiikka — aika ajoin ankarakin — ovat tehneet tehtävänsä. Nykyään Alattion suomea voi pitää kuriositeettina, jota vain suppea keski-ian ylittäneiden joukko puhuu äidinkielenään.

Alattio ei suinkaan sattumalta noussut yhdeksi kveeniisiirtolaisuuden pääkohteeksi. Haukedal on selvitelty, mitä yhteisiä piirteitä on niillä Länsi-Ruijan alueilla, joihin kveenit perustivat yhdyskuntiaan: 1. niissä kasvaa metsää, 2. niissä voi harjoittaa lohenkalastusta (lohioet), 3. niissä on hyvät nautakarjan kasvatusmahdollisuudet (rehunviljely) ja 4. niissä oli mahdollisuudet sisävesikalastukseen ja metsästykseseen (Haukedal 1980, 83). Tornionlaakson maanviljelijä-kalastajaväestö pyrki muuttamaan alueille, jotka mahdollisimman tarkkaan vastasivat heidän totunnaista elinympäristöään ja joilla he saattoivat jatkaa perinnäisiä elinkeinojaan. Alattio täyttää kaikki nämä kriteerit: lohenkalastus ja maanviljely ovat olleet Alattion kveenien kuten Tornionlaakson suomalaistenkin pääelinkeinoja. Lisäedellytyksenä laajamittaiselle siirtolaisuudelle oli, että Alattiosta löytyi vuonon pohjukasta Alattionjoen suistosta runsaasti vapaata viljelyskelpoista maata. Myös Alattionjoen lohen systemaattinen hyödyntäminen alkoi vasta kveeniisiirtolaisuuden myötä. Paikallinen norjalaisväestö sai toimeentulonsa pääasiassa avomerikalastuksesta, kun Alattionvuonon rantojen merisaamelaiset elivät vastaavasti vuonokalastuksesta ja pienimuotoisesta karjanhoidosta (lähinnä lampaista ja poroja), tunturisaamelaiset poronhoidosta. Intressiristiriidat eivät siis nekään estäneet kveenejä jatkamasta elämäänsä lähes totuttuun tapaan. Uusi elementti oli kuitenkin valtameri ennennäkemättömine kalastusmahdollisuuksineen. Uutta olivat myös Tornionlaaksoon verrattuna maaston suuremmat korkeuserot ja lyhyempi kasvuaika. Mutta ennen kaikkea uutta oli sosiaalinen vähemmistöasema, joutuminen kahden vieraan kansallisuuden, norjalaisten ja saamelaisen ympäröimäksi. Tornionlaaksossakin oli toki jouduttu tekemisiin ruotsalaisten ja saamelaisen kanssa, mutta omalla kulttuurialueellaan suomalaiset siellä olivat kumminkin enemmistönä.

Alattion kveenit asuvat nykyään kuten varhemminkin lähinnä kolmella alueella: *Alattionjoen* suistossa ja sen alajuoksun varsilla (varhaisin ja suurin suomalaisasutus), *Kaitusjoen* suistossa ja *Rässivuonossa*. Näiltä alueilta olen kerännyt kirjoituksessani esiteltävän vesistöappellatiiviaineiston, sillä vanhoilla asuinsijoillaan pysynyt ja perinnäisiä elinkeinoja harjoittava kveeniväestö taitaa yhä parhaiten äidinkieltään.

2. Vesistöappellatiiviaineisto

Aineistoni koostuu 35 vesistöappellatiivista. Vesistöappellatiiveilla tarkoitetaan ensinnäkin sanoja, jotka kuvaavat jonkinlaista vedenkokoumaa tai sen osaa, ja toiseksi sanoja, jotka kuvaavat vesistön rajalla, rannalla olevia maastonkohtia. Ensimmäinen ryhmä rajautuu helposti. Toinen on hankalampi sikäli, että monia topografisia appellatiiveja käytetään sekä vedenrajasta että kuivasta maastosta. Olen kuitenkin päättänyt rajaamaan tämän ryhmän siten, että olen ottanut mukaan vain sellaiset appellatiivit, jotka murteenpuhujat jo omissa selityksissään liittävät yksinomaan vedenrajakohteisiin. Siten esim. *fierua* ja *rässi* ovat päässeet mukaan, *mella* ei. *Mella*-sanalla tarkoitetaan useimmiten jokirannan hiekkatörmää mutta myös kuivan maaston hiekkatöyryä.

Perusaineistoni koostuu keräämieni Alattion paikannimien perusosina esiintyvistä vesistöappellatiiveista. Tämän lisäksi olen käynyt läpi Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen nimitoimistossa säilytteillä olevat Raisin, Naavuonon ja Etelä-Varangin paikannimikokoelmat ja poiminut niistä perusosa-appellatiivit ja niiden paikalliset merkitykset; samoin olen poiminut vesistöappellatiivit Erik Wahlbergin kirjan *Finska ortnamn i Norra Sverige* sanaluettelosta (s. 177—206). Näin on muodostunut kaikkiaan 83 vesistöappellatiivin patteristo, jonka tuttuutta, käyttöä ja merkitystä olen kysellyt alattiolaisilta. Vain reilusti alle puolet kirjaamistani ruijalais-tornionlaaksolaisista vesistöappellatiiveista tunnetaan siis Alattiossa. Itse asiassa se, mikä ei esiinny, saattaisi olla yhtä kiinnostava tutkimuksen kohde kuin se, mikä esiintyy, mutta tämän asian tarkempaan selvittelyyn en tässä voi ryhtyä.

Sana-artikkeleissa kuten kolmannen kappaleen analyyseissakin joudun sana-aineiston ymmärtämiseksi toistuvasti viittaamaan lapinkielisiin vastineisiin. Vastineet perustuvat lähinnä sanakirjatietoihin; tällöin vastineen ortografia vastaa lähteen ortografiaa. Koska kuitenkin tutkimukseni varsinaisena kohteena on nimenomaan Alattion paikallismurre, olen pitänyt välttämättömänä haastatteluin selvittää lapinkielisten vastineiden käyttöä ja merkityksiä Alattion saamelaisten puheessa. Niimiartikkeleissa on maininta Alattion lapin murteen kannasta, mikäli se haastattelutietojeni perusteella poikkeaa yleisestä norjanlapin edustuksesta. Milloin ei ole kyse suoranaisestä sanakirjatiedosta, olen käyttänyt lpN:n nykyisin voimassa olevaa ortografiaa.

Sana-artikkelit on rakennettu siten, että hakuasun jälkeen on merkitty sanan alattiolainen merkitys, sitten sen esiintyminen Ruijan ja Pohjois-Suomen murteissa sekä mahdollisesti alattiolaisesta poikkeavat merkitykset. Aina kun on tarpeen, viittaa myös muun Suomen edus-

tukseen, toisinaan jopa itämerensuomalaiseen aineistoon.² Näitä tietoja seuraavat sanan tai käsitteen lappalaiset vastineet; yleensä olen tyytynyt norjanlappalaisiin tietoihin (näihin kuuluvat myös Pohjois-Ruotsissa puhutut lapin murteet), toisinaan on lisäksi mainintoja eteläisemmistä ja itäisemmistä lapin murteista. Mikäli norjankielinen vastine on tunnut sanan kannalta jotenkin relevantilta, olen merkinnyt sen sanartikkelin perään. Mitenkään syvällisiin etymologiointeihin tai vanhojen lainasuhteiden selvittelyyn en ole huolinut ryhtyä; tutkimusaiheeni kannalta ei ole kovin olennaista tietää, onko esimerkiksi *köngäs* 'suuri putouksenomainen koski' lappalainen lainasana (vrt. SKES) vai merkityssiirynnäinen sanasta *kengäs* ~ *köngäs* 'töyry', kun sana kuitenkin on kuulunut koskea merkitsevänä murteeseen jo ennen suomalaisten Alattioon muuttoa. Vihjeitä erilaisista tulkintamahdollisuuksista pyrin kumminkin tarjoamaan.

Eri paikkakunnista olen nimiartikkeleissa käyttänyt seuraavia lyhenteitä: A = Alattio, EV = Etelä-Varanki, J = Jyykeä, Lj = Lemmijoki, N = Naavuono, R = Raisi, Vs = Vesisaari. Kirjallisten lähteiden lyhenteet löytyvät kirjallisuusluettelosta. Aineisto:

aapa 'avomeri (vuonon ulkopuolella)'; J, Lj id., Vs id., 'aava aukea maa', EV 'aava puuton suo'; PerP, Kai, Wahl. 'aava, puuton suo'. Vrt. yleissuomalainen adj. *aava* 'avara, laaja'; A adj. *aapa* '(ilmasta) huono, tuulinen', yhdyssanoissa esim. *aapatuuli* 'merituuli'. LpN *appe* 1. 'stor myrrestreckning, stor tredløs slette', 2. 'det åpne hav', vrt. myös *appëbieg'gå* 'havvind' (KN). LpR *áhpe* id. (BC), lpL *áhpe* id. (HG). LpA *ähpi* 'avomeri (vuonon ulkopuolella)'. Qvigstad'n mukaan lapin merkitys 'suo' on lainaa suomesta, merkitys 'meri' skandinaavisista kielistä (Qv. 1893, 91). SKES: sm. *aapa* < lpN *appe*. Sana esiintyy koko lappalaisella kielialueella aivan itäisimpiä murteita lukuun ottamatta.

fierua 'meren ranta, joka vuoroveden myötä on vuoroin paljaana, vuoroin veden alla'; Lj, EV id., Vs id., myös järven rannasta. SKES:ssa *hierua* = 'pakovesi, pakovedenaika, rantakaistale, joka pakoveden aikana on paljaana' (PerP); tätäkin käytettäneen nimenomaan Ruijan rannoista. Vrt. A *fiervavesi* 'laskuvesi'. *fierua* ~ *hierua* < lpN *fierva* < mn. *fjörva (Qv. 1893, 151). Vrt. myös nykynorjan *fjære*.

joki '(suhteellisesti katsoen) iso joki, jossa on koko kesän vettä'; Wahl. 'å, mindre älv, skogsälv, större bäck'. Vrt. *oja*. LpN *johka* 'joki, puro'.

² Ruijan tiedoista Alattion ohella Jyykeän, Lemmijoen, Naavuonon ja Vesisaaren tiedot perustuvat omiin haastattelumuistitapanoihini. Muiden murteiden tiedot olen koonnut seuraavista lähteistä: Wahlberg, *Finska ortnamn i Norra Sverige* (Wahl.), Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen nimitoimiston kokoelmat (NT), *Suomen murteiden sanakirjan* kokoelmat (SMS), *Suomen kielen etymologinen sanakirja* (SKES).

Alattion lapissa iso joki, esim. Alattionjoki on *eatnu* (vrt. sm. *eno*). Sekä suomen että lapin sanat < vksm. **joke*.

järvi 'järvi, myös pieni lampimainen, mikäli siinä on laskujoki'. LpN *jävri*. Sekä suomen että lapin sanat < vksm. **järvä*. Vrt. *lantto*, *suvanto*.

kari 1. 'veden kuluttama kivikko joen, järven tai veden rannalla', 2. 'ylipäättään kuiva, mielellään kuitenkin kivikkoisen maa'; Lj id., R 'kivikko', Vs 'kivikko; kuiva paikka kosteamman keskellä'; Wahl. 'grund, skär, den hårda alven de lösare jordlagren, hård morän uppblandad med grus och småsten'. Vrt. LpN *gargo* 'stykke strandbredd ved elv eller vann med større eller mindre småsten; grunt eller tørtliggende sted med slik sten'; *gargö-bød'ne* 'elvebunn eller innsjøbunn med småsten' (KN). LpR *kár'ku* 'mindre sträcka torr mark på myr eller mellan myrar, torr hård mark fläckvis i annars sumpigt eller myraktigt land, även efter stränderna av blöt myr; långsmal, låg torr höjd med nödvuxen björkskog omgiven av slät kal mark' (BC). Vrt. Kitt *karkko* 'kari, jossa ei kasva mitään; vedenalainen kari' (Äimä 1909, 16), R *kar-ku* 'kari', Wahl. *karkko* 'en konstjord båtlänning av sten vid en långgrund strand, ett slags primitivare hamn eller kaj'. Alattion suomalaismurteessa ei *karkko*-sanaa tunnetta. Ims. *kari* < skand., vrt. nr. *skär*, nn. *skjær*.

koppa 'pieni, yleensä loivarantainen merenlahti'; Lj, EV. Muuten ei tietoja suomen murteista sanan tästä merkityksestä ole; yleensä *koppa* = 'ontto tai kulhomainen esine, kori' jne.; *koppa* 'lahti' < LpN *gop'pe* 'rundaktig vik, bukt' (KN). LpA *gohppi* on pienen merenlahden yleisnimitys; sanasta ei ole merkintöjä LpN:n ulkopuolelta. Suomen *koppa* 'ontto' jne. -sanasta vastine on LpKo *küäpp^E* 'kallo'; epävarmoja vastineita on myös muista etäsukukielistä. Vrt. *mukka*, *lahti*.

korva 1. 'joen äkkikäänne, jossa virta lyö rantapahtaa vasten ennen kuin kääntyy', 2. 'tyven kohta nivan, kosken yms. virtapaikan syrjässä'; R 'kivikkoinen jokirannasta jokeen pistävä matala niemi, tulvan aikana veden alla', Lj 'virran syrjä, myös puhujasta nähden aina toisessa päässä koskea oleva koskenosa (jos esimerkiksi ollaan alapäässä koskea, korva on kosken yläpäässä)', Vs 'joen niemi, mutka', EV 'virtapaikka, koski joessa'; Tär, Vit, Kola, Muon 'kosken äkkikäänne' (SMS); Kemi, KemJ, Kitt, Kola, YTor 'vuolas virtapaikka, koski' (NT). Terho Itkosen mukaan *korva* 'kosken osa' esiintyy Oulujoen yläjuoksulla, Oulujärven ympäristössä, Pohjois-Suomessa ja Länsipohjassa (1959, 231) sekä Vuoksen yläjuoksulla merkityksessä 'pyörrepaikka, jollainen syntyy kovalla voimalla virtaavan veden törmäessä rantaviivassa olevaan ulokkeeseen tai kiveen' (236). LpN *goar've* 1. 'utoverhengende hvelvet, hvelvet kant (av jord, berg, sne etc.)', 2. 'sted i (elve-) stryk hvor vannet fosser over sten; fall, ikke høyere enn at båten i almindelighet kan stakes oppover det' (KN, Qv. 1944, 29). LpR *koar've* 1. 'enstridande ström (eller litet fall), som går förbi en udde', 2.

(*koab're*) 'något som är ihoprullat som näver' (BC). Terho Itkonen pitää sm. *korva* 'kosken osa' -sanaa lappalaisena lainana, joka ei ole yhteydessä *korva* 'ruumiinosa' -sanaan (lp. *goarvi*-sanan etymologinen vastine on sm. *koura*) (240—241). SKES:n mukaan sm. *korva* 'korva, ruumiinosa' ja lp. *goarvi* ovat joko yhteistä perua tai suomalainen lainasana lapissa (huom. SKES esittää tässä kohdin oudon lapin esimerkin, nimittäin lpN *bæl'ljë-goarbe* 'korvarusto, korvan ympäristö, korvareikä'; lpN *beallji* = 'korva (ruumiinosa)'; *goarvi* ei koskaan tarkoita ruumiinosaa). Nähdäkseni kumpikaan edellä mainittu selitys ei tunnu täysin pitävältä: Itkosen tulkinta ei selitä Ylä-Vuoksen *korva*-sanuetta (hän toteaa sen itsekin, 241—242), SKES:n *korva* 'ruumiinosa' ~ *goarvi* -rinnastus taas kaatuu lapin varhaisempaan, todistettavaan *-br-* (> *rv*)-kantaan. Lisäksi sekä suomen että lapin — ja varsinkin lapin — kaikille merkitysvarianteille on yhteistä viittaus muotoon, äkki-jyrkkään kulmaan, käänteeseen, koukistumaan (ks. esim. Itkonen 236—238); topografinen merkitys tuntuu sekundaarilta. Esim. lpA *goarvi* voi olla aallonharja, hyökyaalto, kovera henkopahta ja myös kosken osa, mikäli vesi putoaa alas niin koveran pahdan nokalta, että pahdan ja putoavan veden väliin jää tyhjää tilaa. Myös kuulemani kansanomaiset etymologiat viittaavat säännöllisesti joenrannan korvamaiseen muotoon, "korvakkeeseen" tai vastaavaan. Luontevinta olisikin mielestäni selittää suomen topografinen *korva*-appellatiivi *korva* 'ruumiinosa' -sanaan perustuvaksi ja lapin topografinen *goarvi* kouristumaa merkitsevän homonyyminsa kanssa samaksi sanaksi. Kielten välinen interferenssi on vahvistanut näiden kahden sanan topografisten merkityskenttien päällekkäisyyttä.

koski '(pienehkö) koski'. Vrt. lpN *guoi'kâ* 'stryk i elv' (KN), lpR *kuoi'hka* 'fors' (BC). Sekä suomen että lapin sanat < vksm. *koske. Vrt. *korva*, *köngäs*, *kurkkio*, *niva*.

kravi 'kaivettu oja'; Lj, Vs. Sana esiintyy myös suomen lounaismurteissa merkityksessä 'vähävetinen tai kuivunut joen- tai ojanuoma' (SMS). Lönnr. *kravi* 'graf, kanal'; *maantien kravi* 'landsvägsdike'. LänP *kravi* 'oja' < r. *graf* (Airila 1912, 66). Vrt. lpA *gräva* 'oja' (lpN yleiskieli *goivvohat*). N. *grav* = 'hautaus' (oja on *gräfi*).

kurkkio ~ *kurkkia* 'jyrkkä, ahdas, putouksentapainen koski'; R, Lj (*kurkkii*), Vs, Tär, YTor, Kitt, Kola, Muon, EnoT, Vit, KemJ. Vrt. lpN *gorži* id. Qvigstad rinnastaa nämä kaksi sanaa (1944, 30), mutta ne eivät äänteellisesti sovi toistensa vastineiksi. SKES:n mukaan *kurkkio* ilmeisesti on johdos sanasta *kurkku*.

köngäs 'suuri vesiputous' (harv.); Lj (harv., esiintyy paikannimissä), Vs, EV. Sana esiintyy samassa merkityksessä myös Pohjois-Suomessa, Länsipohjassa ja Kainuussa, etelämpänä merkityksessä 'maastonkohouma, töykkä'. Erään tiedon mukaan *köngäs* 'koski' olisi esiintynyt Virroilla saakka vielä tällä vuosisadalla; siellä on myös suuri *Köngäs*-niminen koski (ks. Jussila 1967, kartta n:o 1, s. 27—28). Myös Isojoella

Etelä-Pohjanmaalla on *Köngäs*-niminen joen lampi (NT). Sanasta esiintyy myös labiaalustumaton variantti *kengäs* 'iso koski; kukkula' (esim. Wahl. 153, 186, Lönnr.). Vrt. vi *küngas*, *köngas*, *kenk* 'kumpu, kukkula'. LpN *geavnnis* = 'iso vesiputous'. SKES:n mukaan suomen *köngäs* on lainaa tästä lapin sanasta (samoin selittävät Lauri Hakulinen 1979, 380 ja Mikko Korhonen 1981, 39); SKES käsittelee sanat *köngäs* 'vesiputous' ja *kenkku*, *kenkas*, *kengäs* kokonaan eri sanoina. Mielestäni yhtä luonteva kuin lainateoria olisi sellainen näkemys, että pohjoismurteiden *köngäs* on *kengäs* 'kumpu' -sanalla samana, mutta lapin *geavnnis*-sana on vahvistanut merkitystä 'iso koski'; molemmille suomen merkityksille on yhteistä ''könkämäisyys'', nokkamaisuus. Huom. myös, että lapin sanalle ei löydy varmoja vastineita Tornion Lapin eteläpuolelta.

laassa 'meren pohjan vedenpinnan yläpuolelle pistävä osa, nousuveden aikaan yleensä kokonaan veden peitossa, matala luoto'; Lj, Vs, EV, Nv; Kitt, Ina 'luoto, kari' < lpN *läses* 1. 'slett berg, svaberg', 2. '(flatt) skjær' (KN). LpA *läses*: *lässa* -sanalla merkitys on identtinen vastaavan suomen sanan kanssa.

lahti 'isohko (meren) lahti'. LpN *luokta* id. Sekä suomen että lapin sanat palautuvat vksm. *lakte-sanaan. Huom. että Alattiossa paikannimissä sm. *lahti*-perusosaa vastaa lp. *luokta*-sana. Vrt. *koppa*, *mukka*, *vuono*.

lantto '(seisovavetinen) pieni järvi, lampi, lammikko; lätäkkö maassa (sateen jäljiltä)'. *Lantto*-sana esiintyy eri variantteina koko suomalaisella murrealueella aivan lounaisinta rannikkoaluetta lukuun ottamatta. Yleisin merkitys on 'alava maa, notkoma, vesiperäinen maa'; käytetään myös adjektiivisesti. Sanan appellatiivinen käyttö lisääntyy pohjoista kohti; merkitys 'lampi' esiintyy vain peräpohjalaisissa murteissa (SMS). ViE *land*: *lanno* = 'seisova vesilätäkkö'. Vrt. lpN *läddu*, lpR *slád'dú* 'pieni seisovavetinen lampi, lammikko tai järvi; vesilätäkkö maassa' < sm. *lantto*. LpN:ssa esiintyy myös äänneläillinen lähivastine *luow'det* 'paneutua makuulle (poro ajon aikana), asettua polvien ja kyynärpäiden varaan maahan (ihminen)', lpR:ssa *luobdet* 'heittäytyä makuulle (etenkin ajoporo ajon aikana), istuutua'; vrt. sm. *lantua*, *lanttua* 'painua, vajota, lysähtää maahan (esim. juopunut)' (SKES). LpR:ssa tavattava *labdo* = 'lantto' (Itkonen 1918, 117, muualta en ole *bd*-varianttia tavoittanut) viittaa samoin kuin mainitut verbit suoraan vksm:n *mt*:lliseen asuun.

matala 'matalikko (vuonon sisällä)'; Nv, Lj, Vs, Lönnr., Wahl. 'låg holme, som översvämmas vid högvatten, lågland, flack mark'. Vrt. lpN *coages* a. 'matala', s. 'matalikko'; n. *grunn* 'matala', *grunne* s. 'matalikko'.

meri 'meri'. Lapin vastaava sana lpN *mearra* on laina suomesta. Sana esiintyy koko lappalaisella murrealueella, samoin koko itämerensuomalaisella kielialueella. Ims. *meri* on balttilainen laina (SKES).

mutka 'mutka, joen mutka, (loiva) järven, joskus myös meren, lahti'. Esiintyy topografisena appellatiivina varsinkin Etelä-Pohjanmaalla, Peräpohjolassa, Länsipohjassa ja Ruijassa, joitakin merkintöjä on myös Pohjois- ja Laatokan Karjalasta. Peräpohjolassa esiintyy myös asu *mutka* hyvin tavallisena paikannimien perusosana merkityksessä 'lahti' (NT, SMS). *Mutka*-sanalla on vastineet aunuksessa, lyydissä, vepsässä ja vatjassa (SKES), *mukka*-variantilla ei tiettävästi vastineita muissa ims. kielissä ole. LpN *mohkki* = 'mutka, joen mutka, järven lahti'. Sana on ilmeisesti lainaa suomesta, vaikka esiintyykin koko lapalaisella murrealueella; periaatteessa molemmat variantit voisivat palautua yhteiseen vksm. muotoon, mutta silloin olisi oletettava *mukka* ~ *mutka*-oppositio yhtä vanhaksi. Lapissa on vastine myös *mutka*-sulle (*moski*), mutta tämä esiintyy vain erikoismerkityksissä.

nielu 'ahdas voimakasvirtainen kohta joessa, useimmiten kosken niskalla, joskus myös ennen suvantoa'. Tässä merkityksessä en ole löytänyt sanasta kansanomaista tietoa muualta (NT, SMS); esim. Lemmijoella käytetään *nielun* sijasta *syöttö*-sanaa. Vesisaareissa *nielu* = 'voimakas pyörre esimerkiksi joessa tai meressä nousu- ja laskuveden välissä'; Lemmijoella puhutaan *lintunielusta*, kun linnut ajavat kaloja pintaan meressä, ja *kalanielusta*, kun isommat kalat ajavat pienempiä pintaan (näissä kohdissa on hyvä kalastaa). Lönnr. on myös *koskennielu*. *Nielu* esiintyy joissakin paikannimissä Peräpohjolassa; tällöin selityksissä viitataan yleensä *nielu*-metaforaan. Sana = lpN *njiellu* id. (myös kurkun osa), lpR *njiellü* 'våldsamt strömdrag i älv (myös kurkun osa)' (BC). *Niellä*-sanalle löytyy vastineita laajalti suom.-ugr. kielistä, metaforinen käyttö on tavallista (SKES).

niemi 'niemi (joen, järven tai meren rannalla)'. LpN *njarga* 'niemi' on eri perua. *Niemi*-sanalle löytyy etymologiset vastineet ims. kielistä (SKES).

niska 'joessa kohta, jossa koski tms. taittuu alas', myös *koskenniska*, *kurkkionniska*; R, Lj, Vs, jokunen merkintä on myös Länsipohjasta, Peräpohjolasta, Pohjanmaalta ja Kainuusta, pari merkintää vielä etelämpää (NT, SMS). Tästä lainaa on lpN *niski* id. (myös ruumiin osa), joka esiintyy vain lpL:a idemmissä ja pohjoisemmissä murteissa. LpA myös *gorženiski* = 'kurkkionniska'. Sanalla on vastineita itämerensuomalaisissa kielissä, aunuksen *nišku* tarkoittaa myös kosken ja joen niskaa (SKES).

niva 'matala virtapaikka joessa'. Sana on yleinen Ruijassa, Länsipohjassa, Peräpohjolassa ja Kainuussa ja esiintyy tässä merkityksessä aina keskipohjalaiselle murrealueelle asti. Vrt. *niva* 2. 'kostea, alava maa, vetinen notkelma, jonka keskellä voi olla puro tai matala salmi' (esim. Ker, Kesä, Kurk), 3. 'kallioiden välissä virtaava joki' (LumV), 4. 'suo' (Kesä; syn. *neva*) (NT, SMS; ks. myös SKES). Vrt. vi *nōva*, *neva* jne., joka mm. tarkoittaa virtapaikkaa joessa mutta jonka SKES yhdistää suomen *neva*-sanaan. LpN *njavvi* = 'virtapaikka joessa'; sana esiintyy

tässä merkityksessä koko lappalaisella kielialueella. Suomen *niva*-sanana on oletettu olevan lappalainen laina, missä tapauksessa sen on oltava hyvin vanha. SKES esittää sellaisen vaihtoehdon, että suomen *niva* 'virtapaikka' olisi lappalainen laina ja *niva* 2., 3. ja 4. olisivat lapin sanan alkuperäisiä vastineita; äänneasujensa puolesta sanat voisivatkin palautua yhteiseen vksm:n muotoon *niva. Merkityksen vaihtelun suhteen vrt. esim. *lantto*.

oja 'puro, pieni joki, jota pitkin tulvavedet laskevat' (ei koskaan kaivettu pellon tai maantien oja, joka on *kravi*); Wahl. *oja* 'bäck, dike, rännil' m.m. LpN *oaddje* 'puro' (Qv. 1944, 54), lpR *oadje* (BC) < sm. *oja*. Frette on kääntänyt n. *bekk*-sanana mm. *ája*, mutta Alattion saamelaisoppaani tuntevat tämän vain merkityksessä 'lähde, pieni lampi'. *Oadji*-sana on lpA:ssa tuntematon; sm. *oja*-sanaa vastaa murteessa joko *johka* tai *jogaš*, näin myös paikannimien perusosissa. *Puro*-sana on Alattiossa tuntematon, vaikka esiintyy esim. Naavuonossa ja Itä-Ruijassa. *Oja*-sana esiintyy yleisesti luonnonojaa merkitsemässä itämerensuomalaisissa kielissä (SKES).

pakka 'merenpohjan jyrkkä törmä, esim. missä ranta alkaa jyrkästi viettää, tai luodon jyrkkä syrjä'; R, Lj, Vs (*pakki*). *Pakka* ja *pakki*-sanat esiintyvät laajalti suomen länsimurteissa merkityksissä 'mäki, ojanpenkka, hiekkatörmä, piha' jne. Wahl. *pakka* 'backe, bank, långsträckt jordrygg'. Vrt. n. *bakke* 'maa, mäki'. LpR *páhkkú* 'mäki', lpN (J) *bak'ka* 'merenpohjan jyrkkä törmä' (Qv. 1944, 9). Vrt. n. *marbakke* 'pakka', lpN *märbakka* 'pakka', smLj *maarakpakka* 'pakka'.

pankki 'laaja ulkomerellä oleva matalikko'; Lj, Vs. Sana esiintyy eri variantteina suomen murteissa merkityksessä 'töyry, penger, hiekkasärkkä' yms. < r. *bank*. Wahl. *pankki* 'bank, dikesbank, jordbank (ej om naturliga jordbankar)'. Vrt. n. *banke* 'undersjøisk forhøyning av sand eller grus' (RO). Lapista ei löydy vastinetta. Vrt. *matala*.

pudas 'joen sivu-uoma, joka korkean veden aikana kiertää takaisin pääjokeen, matalalla vedellä muodostaa kapean, käyrän lahden'. Esiintyy yleisesti Ruijassa, Länsipohjassa, Peräpohjolassa, Kainuussa ja Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla sekä Pohjos-Karjalan murteissa. Joitakin hajatietoja on myös paljon etelämpää, esim. Sääksmäeltä, Kymistä, Kauhavalta ja Karttulasta. Paikannimissä sana on vielä laajalevikkisempi (SMS, NT). Vrt. lpN *bovces*, *buðes* id. (Qv. 1944, 14, 15). SKES:n mukaan sm. *pudas* saattaisi olla vanha lappalainen laina (mm. levikkinsä perusteella; SKES:ssa mainittu levikki on tässä esitettyä suppeampi, pohjoiseen keskittyvä) ja perustuisi sanaan *bovces*, lp. *pudas* taas olisi lainaa suomesta. Sana saattaa palautua myös yhteiseen varhaiskansasuomalaiseen asuun *pukča-. Suomen sanalla on vastineita pohjoiskarjalaisissa murteissa; suomalais-lappalaiselle sanalle SKES esittää epävarmat vastineet myös ostjakista ja vogulista. Alattion saamelaisoppaani eivät tunteneet lapin vastineita.

pursilo 'syvempi voimakasvirtainen kohta ojassa' (harv.). Esiintyy nykyään lähinnä vain paikannimissä; olen kuitenkin saanut sanalle myös appellatiivisen selityksen. En ole löytänyt muualta topografisena appellatiivina (ks. esim. SKES *pursi*). Vrt. lpN *borsi* 'koski, jota ympäröivät kalliit kolmelta puolelta'. Tämä appellatiivi on yleisesti käytössä lpA:ssa, ja se esiintyy useissa alueen paikannimissä. Vrt. myös lp. *boršut* 'kuohua, loiskia (vedestä)' ja sm. *pursua*. Alattionjoen *Pursiloon* tulee vaarasta alas *Pursilonrunka*, oja ja siinä koski, jota hyvin voisi kutsua lapiksi nimellä *borsi*.

ranta 'ranta' < pohjoisgermaaninen tai (?) kantaskandinaavinen **stranða* (SKES). Vrt. lpN *riddu* 'ranta, rannikko' < mn. **strond* (Qv. 1893, 263). *Riddu* ei ole käytössä lpA:ssa, jossa yleensä *čievra* = 'ranta' tai *gäddi* 'vedenraja'.

rässi 'pitkä, loiva (hiekk)ranta, joka ei nousuedelläkään kokonaan peity veden alle'; J, Nv, Lj (*ressi*). < lpN (Koutokeino, Alattio) *reassi* id.

saari 'saari'. Alattiossa *saari*-sana esiintyy huomattavan monen jokirantaniityn nimen perusosana, vaikkei niitä vesi ympäröisikään; monen ympäri on kuitenkin aikaisemmin saattanut kulkea pudas. Lp. *suolo* (~ sm. *salo*); vrt. n. *holme* (usein myös Alattion niityn nimissä).

sullu 'saari meressä' (harv.). Alattionvuonossa on kolme saarennimeä, joiden perusosana on *sullu*, näistä kahden määriteosa on suomea. < lpN *suolu* : *sullu*, joka on yhteistä perua suomen *salo*-sanän kanssa.

suvanto 'muuta jokea syvempi, vähävirtainen kohta joessa, usein myös leveämpi'. Sanalla saatetaan tarkoittaa hyvinkin pitkää, järvimäistä leventymää. Sana on yleinen Ruijassa, Länsipohjassa, Peräpohjolassa ja savolaismurteissa, ja se esiintyy myös pohjoiskarjalaisissa murteissa mutta puuttuu eteläisimmistä länsimurteista ja kaakkoismurteista (NT, SMS). Vrt. lpN *savvun*, lpE *suenne*, *swövnne*, lpU *suvvan*; vastineita on koko lappalaisella kielialueella. Sanan katsotaan palautuvan samaan vksm:n sanaan kuin sm. *suvanto* (SKES, Korhonen 1981, 83). lpN ensitavun *a* edellyttäisi etuvokaalista lähtömuotoa (*ü* > *a*), lpE:n ja lpU:n *u* taas viittaa vksm:n *u*:hun. *Syvä*-sanän johdoksestakaan ei voi olla kyse, sillä silloin lp:ssa pitäisi alkukonsonanttina olla *d* (ks. SKES *syvä* < **tivA*). Korhosen mukaan ongelmallinen vokaalisuhde voi perustua joko hyvin vanhaan etu- ja takavokaalisuuden vaihteluun tai sitten jommallakummalla (suomalaisella tai lappalaisella) taholla tapahtuneeseen epäsäännölliseen artikulaatiopaikan siirtymiseen. Vrt. suomen murteissa myös esim. *syväntö* = 'syvä kohta järvässä'. (Ks. myös Terho Itkonen 1980, 229.)

syvyys 'syvä, seisovavetinen hauta meressä'; Lj, Vs. Vrt. lpN *čienalvuoh-ta* 'syvyys, syvä kohta meressä'.

vuono 'syvä, pituuteensa nähden kapea merenlahti'. Esiintyy Ruijassa, Länsipohjassa ja Peräpohjolan murteissa; muihin murteisiin sana on tullut kirjakielen kautta. < lp. *vuodna* id. (myös järvissä).

vuopio 'joen kapea, jyrkkärantainen lahdeke' (harv., esiintyy lähinnä vain paikannimissä); R, Nv, LänP ja peräpohjalaiset murteet (NT, SMS). < lpN *vuohppi* id., joka on yhteistä perua sm. *apaja*-sanan kanssa. Vrt. myös esim. vi *abaja* 'vähäinen, ahdassuinen syvälle ulottuva meren lahti, joen tai puron lahti' (SKES).

väylä 1. 'meri (vuonon sisäpuolella)', 2. 'joen keskikohta'. Jos puhutaan pelkästään väylästä, tarkoitetaan merta. Lj, Vs. Länsipohjassa ja Peräpohjolassa *väylä* = 'suuri joki' = lpR *våu'le* 'den djupa delen av vattendrag, där huvudströmmen går' (BC); lpN *faw'le* 'vannet utpå, dyppet, "djupålen" i elv, partiet omkring midtlinjen i en fjord (hvor det er dypest)' (KN). *Väylä*-sanalla ei ole vastineita muissa ims. kielissä. SKES esittää oletuksen, että sana olisi skandinaavinen laina (vrt. mn., mr. *vaðle). Suomen ja lapin sanat vastaavat kuitenkin äänteellisesti toisiaan täysin ja palautunevat yhteiseen vksm:n muotoon, jollei kyseessä sitten ole vanha, lapille ja suomelle yhteinen skandinaavinen laina. Alattion suomessa ja lapissa sanan käyttö on identtinen. Vrt. lp. *fawlest* (lok.) 'ute på dyppet, "fra sjøen"' (KN) ~ smA *lähteä väylhän* 'lähteä merelle (esim. kalaan)'; lp. *mån fawlest* 'hvor langt ut (fra land)' (KN) ~ smA *miten väylhän (veit verkot)?* 'miten kauas merelle?'

3. Sanaston ekotyypityminen

Topografisen appellatiiviston muovautumiseen vaikuttaa kaksi tekijää: 1. faktinen kielenpuhujaa ympäröivä luonto (→ merkityssisällöt) ja 2. miten kielenpuhujat luontoa hyödyntää (→ merkitysverkoston harvuus tai tiheys). Kun kielenpuhujat muuttavat uudenlaiseen luonnonympäristöön tai alkavat käyttää luontoa uudella tavalla, hänen on sopeutettava topografinen appellatiivistonsa vastaamaan uusia oloja.

Seuraavassa yritän tarkastella tornionlaaksolaisen vesistöappellatiiviston mukautumista Alattion olosuhteisiin. Näkökulma on suppea ja kovin yksinkertaistettukin: 1. Tornionlaaksolaiset ovat kulkeneet kauppa- ja kalastusretkillä Ruijassa vuosisatoja ennen varsinaisen siirtolaisuuden käynnistymistä 1700-luvun alussa, joten Ruija ja sen olot eivät suinkaan olleet tuntemattomat Tornionlaaksossa. 2. Alattion suomalaiset siirtolaiset eivät läheskään kaikki muuttaneet suoraan Tornionlaaksosta Alattioon, vaan useat asettuivat ensin lännemmäksi ja siirtyivät vasta myöhemmin tänne. 3. Siirtolaisia tuli koko Peräpohjolan alueelta ja muualtakin Suomesta (valtaosa kuitenkin Tornionlaaksosta). 4. Siirtolaisuus jatkui lähes 200 vuotta, ja tänä aikana molempien niin Tornionlaaksoson kuin Alattionkin suomalaisten sekä kieli että kulttuuri olivat

jatkuu, joskin ehkä hitaassa sisäisessä muutosprosessissa. Käyttämäni 1900-luvun tornionlaaksolainen murreaineisto ei varmasti ole identtinen sen murteen kanssa, jonka ensimmäiset kveenisiirtolaiset toivat mukanaan. 5. Ruijan suomalaiset murteet muodostavat voimakkaista paikallisista eroista huolimatta kokonaisuuden, jossa Alattion murre toki on ollut vuorovaikutuksessa muiden suomalaismurteiden kanssa. Alattion murteen erikoisuuksia ei läheskään kaikkia voi pitää omintakeisina, vaikka aineiston käsittelyssä vertaan Alattion murretta suoraan Tornionlaakson murteisiin (nimiartikkeleista löytyy tietoja myös muiden Ruijan murteiden kannasta). 6. Alattion lapin ja suomen murteet ovat koko ajan olleet interferenssissä, ja on vaikea erottaa, milloin on kyse toisen vaikutuksesta toiseen, milloin taas rinnakkaisesta kehityksestä (tässä oletan lähinnä vanhan paikalliskielen vaikuttaneen siirtolaiskieleen). Toivon, etteivät karkeistukset kuitenkaan vie analyysia harhaan; koko muutosprosessin seuraaminen ei tässä yhteydessä ole mahdollista.

Käsittelyssä jaan appellatiivit kahteen ryhmään: 1. merta, sen osia tai rantoja kuvaaviin ja 2. sisävesiä, niiden osia tai rantoja kuvaaviin. Ero ei ole pelkästään topografinen; paikkakunnan asutus- ja elinkeinorakenne aiheuttivat sen, että merellä liikkueensa ja sitä hyödyntäessään suomalaiset olivat yksi ryhmä muiden ohessa, sisävesi- ja varsinkin jokikalastus taas oli lähes yksinomaan suomalaisten hallussa.

3.1. Meriappellatiivit

Aineistoni 35 sanasta 19:ää sopii käyttää merestä tai sen rannoista puhuttaessa: *aapa* ja *väylä* jakavat *meren* sisämereen ja ulkomereen; *koppa*, *lahti*, *mukka* ja *vuono* kertovat rantaviivan muodosta; *matala*, *pakka*, *pankki* ja *syvyys* selittävät meren pohjan muotoa; loput *fierua*, *kari*, *laassa*, *niemi*, *ranta*, *rässi*, *saari* ja *sullu* kuvaavat mereen rajoittuvaa maata. Sanat voidaan suhteessa Tornionlaakson murteeseen jakaa neljään ryhmään:

1. Uudet lainasanat. *Fierua*, *koppa*, *laassa*, *rässi* ja *sullu* eivät esiinny Tornionlaakson murteessa ja ovat lappalaisia lainasanoja. *Pakka* ja *pankki* ovat käytössä myös Ruotsin puolella Tornionlaaksoa, mutta niiden merkitys on toinen ja ne lienevät sielläkin uudehkoja, ruotsalaisia lainasanoja (en ole löytänyt merkintöjä näistä Suomen peräpohjalaisista murteista), joten ne on Alattion murteessa luontevinta tulkita norjalaisiksi lainasanoiksi. *Pakka* saattaa olla lainattu myös lapin kielen kautta (n. *marbakke* > lpN (*mār*)*bahkka* > smRui (*maara*)*pakka*).
2. Käännöslainat. Adjektiivi *matala* ja ominaisuudennimi *syvyys* ovat

Alattiossa siirtyneet myös topografisten appellatiivien tehtäviin (*matala* tosin esiintyy substantiivisena joissain muissakin murteissa, Tornionlaaksosta ei kuitenkaan ole merkintöjä tällaisesta käytöstä). Sanat näyttävät lapin mallin mukaisilta, vrt. IpA *coages* 1. 'matala' (attr.), 2. s. 'matala kohta meressä'; IpA *čienalvuoha* 1. ominaisuudennimi 'syvyys', 2. s. 'ympäristöään syvämpi kohta, hauta, meressä'.

3. Merkityslainat. *Aapa, kari* ja *väylä* esiintyvät kaikki Tornionlaakson murteissa mutta eri merkityksessä kuin Alattiossa. *Aapa* ja *väylä* ovat siirtyneet samoihin tehtäviin kuin niiden Alattion lappalaiset vastineet *āhpi* ja *fävli*; *kari* on lainannut merkityksensä lapin *gärgu*-sanalta. Edellytyksenä tällaisille denotaation muutoksille on ollut, ettei sanojen entisille itsemerkityksille ole enää löytynyt mielekkäitä vastineita uudesta todellisuudesta: Alattiossa ei ole laajoja soita, *aapoja*, vaan vain pienempiä *jänkkiä*, eikä suuria kulkukelpoisia jokia, *väyliä*. Alattionvuonossa ei myöskään ole kareja, jotka merenkulun kannalta olisivat merkittäviä; pohjan laadun takia vuonossa on vain *laassoja* ja *matalia*.

4. Sanat, jotka esiintyvät identtisisessä tai lähes identtisisessä merkityksessä Tornionlaakson ja Alattion murteissa. *Lahti, meri, mukka, niemi, ranta, saari* ja *vuono* -sanojen merkityskentät kattavat ainakin osittain samat denotaatiot molemmissa vertailumurteissa, mutta joutuminen uudenlaisten topografisten systeemien osiksi on aiheuttanut pienehköjä merkityksen liukumia ja supistumia.

Runsaasti yli puolet Alattion meriappellatiiveista on siis joko kokonaan tai ainakin merkitykseltään uutta, vierasta perua: 19 sanasta seitsemän on uusia lainasanoja, kaksi käännöslainoja, kolme merkityslainoja ja vain seitsemän on entisen merkityksensä säilyttäneitä vanhoja sanoja. Nähdäkseni syitä tällaiseen innovaatiokasaamaan on useita:

1. Maailmankuvaan tuli valtameren ja uudenlaisen merikalastuksen myötä käsitteitä, jotka puuttuivat vanhasta Tornionlaakson kielestä. Tällaisia ovat vuoroveteen liittyvät *fierua, laassa* ja *rässi*, meren jakautuminen vuonon sisäpuoliseen *väylään* ja *aapaan*, merikalastuksessa tärkeät meren pohjan muodot *matala, pakka, pankki* ja *syvys* sekä Norjan rannikolle ominaisesta rapautuvasta kivilaadusta johtuva rantakivikko *kari*.

2. Alattion suomenkielinen merinimistö on lapin kielestä käännettyä tai mukailtua. Yleensä malli on se, että nimen määriteosa on säilynyt vähän suomalaistuneena, kun perusosa on käännetty sekä merkitykseltään että äänneasultaan lähinnä vastaavalla suomen kielen sanalla. Näin *Gävuodnasta* on tullut *Kaavuono*, *Reassevuodnasta* *Rässivuono*, *Jiebmaluoktasta* *Jiemulahti* ja *Skaddjaluoktasta* *Kajalahti*. Mutta osittain on perusosinakin käytetty vanhassa murteessa tuntematonta sanaa, esim. *Bossegohppi* on *Possukoppa* ja *Allasuolo* *Allasullu*. Näkemykseni

mukaan paikannimien perusosat voivat osaltaan olla luomassa uutta appellatiivistoa (*koppa* ja *sullu* vaikuttavat paikannimilohkeamilta) tai ainakin muovata sanojen appellatiivista käyttöä. Viimeksi mainitusta on esimerkkinä *koppa — lahti — vuono* -systeemi, joka Alattion suomalaisessa nimistössä tarkoin vastaa Alattion lappalaista *gohppi — luokta — vuodna* -järjestelmää. Tämä systeemi hylkii vanhaa *mukka*-sanaa (lpN *mohkki* tarkoittaa vain joen tai järven mukkaa) ja toisaalta vahvistaa *lahti*-sanana kuulamista meriappellatiivistoon (lpA *luoktaa* käytetään vain merenlahdistä ja se esiintyy nykymurteessa lähinnä paikannimissä). SmA nykymurteessa *mukka* onkin erikoistunut sisävesikäyttöön, kun *koppa* ja *lahti* ovat merellisiä.

3. Kolmas tekijä, joka aiheuttaa lähinnä merkityksen ja käytön kaventumista, on jo edellä *lahti*-sanana yhteydessä mainittu appellatiivin joutuminen samaan systeemiin *koppa* ja *vuono* -sanojen kanssa. Itse *meri*-sanana käyttöä rajoittaa sen kuuluminen samaan sarjaan *aapa* ja *väylä* -sanojen kanssa, *ranta*-sanana käyttöä taas sen liittyminen *fierua* ja *rässi* -sanojen yhteyteen. *Saari* on saanut rinnalleen likimain synonyymisen *sullun*, joka rajoittaa sen käyttöä merellisistä saarista puhuttaessa.

3.2. Sisävesiappellatiivit

Aineistoni appellatiiveista 21 merkitsee sisävedenkokoumia, niiden osia tai rantoja. Kokoumia tarkoittavat *joki*, *järvi*, *kravi*, *lantto* ja *oja*, niiden (lähinnä jokien) osia tarkoittavat *korva*, *koski*, *kurkkio*, *köngäs*, *mukka*, *nielu*, *niska*, *niva*, *pudas*, *pursilo*, *suvanto* ja *vuopio* sekä rantoja *kari*, *niemi*, *ranta* ja *saari*, jotka ovat yhteisiä meriappellatiiviston kanssa. Kun Alattion meriappellatiivistolle näytti olevan tyypillistä innovaatioiden runsaus ja samalla sanaston rikastuminen, on sisävesiappellatiiveissa havaittavissa kaksi päinvastaista tendenssiä: konservatiivisuus ja yksinkertaistuminen.

Kaikille sisävesiappellatiiveille paitsi *pursilo*-sanalle löytyy vastine Tornionlaakson murteesta, eikä joukossa ole yhtään varmaa uutta sen paremmin lappalaista kuin norjalaistakaan lainasanaa. *Kravi*-sanaakin on mielestäni luontevampaa pitää vanhana ruotsalaisena kuin uutena norjalaisena lainana: n. *grave* tarkoittaa vain kuoppaa tai hautaa, kun Tornionlaaksossa ja laajemmaltikin suomen murteissa esiintyvä *kravi* tarkoittaa nimenomaan (kaivettua) ojaa samoin kuin Alattionkin *kravi*.³ Myöskään merkityslainoja ei tähän ryhmään kuulu.

³ Kaksikonsonanttisuus sanan alussa lienee Tornion murteistossa melko vanhaa perua, ks. esim. Airila 1912, 65–68.

Pursilo näyttää olevan aineistoni ainoa uudismuodoste, alattiolaisen ikiomaa sanastoa. Sille ei löydy topografista vastinetta sen paremmin suomen murteista kuin lapistakaan. Liekö sana kontaminaatio suomen *pursilosta* ('kaukalo' yms.), *pursuamisesta* ja lapin *borsi*-sanasta? Myös *nielu* on sana, jolle en ole löytänyt topografista vastinetta Tornionlaaksosta; joidenkin paikannimien perusosana se Peräpohjolassa kylä esiintyy. Metaforinen 'syöveri'-merkitys on kuitenkin niin luonnollinen, että täysin käsittämättömäksi se tuskin missään murteessa jää. Alattion *nielu* 'kurkun osa' ja *nielu* 'joen ahtauma' -sanoja on pidettävä kahtena itsenäisenä sanana. Lapin kielen malli on saattanut auttaa kehitystä (lp. *njiellu*-sanana distribuutio on identtinen).

Jokiappellatiiviston merkittävin muutos on sen yksinkertaistuminen: Tornionlaakson appellatiivisto on huomattavasti detaljikkaampi ja sisältää enemmän synonyymeja kuin Alattion (esim. Wahlbergilla on 62 sisävesiappellatiivia). Tämä näyttää aiheuttaneen paitsi merkityskenttien laajentumista myös niiden täsmentymistä. Käsitellen tässä tarkemmin vain itse vedenkokoumien nimityksiä; detaljoituneiden maastotermien yksityiskohtainen analyysi on vaikeaa, kun vertailumateriaalit ovat niin eri tavoin koottuja.⁴

Alattion *joki* — *oja* — *kravi* -systeemi on lähes yksiselitteinen: *joessa* on aina vettä, sillä on ehtymätön vedenlähde; *oja* kokoaa ympristönsä tulvavesiä ja on usein kesällä lähes kuiva; *kravi* on aina kaivettu, ihmisen tekemä oja. Tornionlaaksossa joki voi koosta riippuen olla myös *eno* tai *väylä* (esim. Tornionjokea ei koskaan kutsuta joeksi vaan väyläksi). Tornionlaakson *ojaa* voi usein nimittää myös esim. *puroksi*, joka on tuntematon Alattiossa. Toisaalta *oja* voi Tornionlaaksossa olla kaivettukin oja; *kravi* ja *oja* ovat siellä osittain synonyymeja. Lapin kielessä ei tässä tarjoudu Alattion systeemin malliksi. Esimerkiksi Alattionjoki on lapiksi *Alaheajeadnu* eli siis *eno*, Alattion ojat ovat lapiksi joko *johka* tai *jogaš*.

Järvimäistä vedenkokoumaa kutsutaan Alattiossa joko *järveksi* tai *lantoksi*, harvoin *suvannoksi*. Alattion *järvi* kattaa Tornionlaakson murteesta ainakin käsitteet: 1. *järvi*, 2. *saivo* 'kirkasvetinen järvi' (Alattiossa tunnetaan yhdyssana *saivovesi* 'suolaton vesi'), 3. *lampi*, *lammi* 'pieni järvi, lampi' (vastaa osittain myös Alattion *lanttoa*), 4. *lompolo* 'järvimäinen vesistön laajentuma, pitkänomainen pienehkö järvi, lampi' (Alattion *suvanto* kattaa osan *lompolo*-sanana merkityskenttää). Alattiossa *järvellä* ja *lantolla* on selvä semanttinen jakauma: *järvestä* on laskujoki, *lantosta* ei. Systeemi ei taaskaan ole identtinen myöskään

⁴ Tässä esitettävän Tornionlaakson materiaalin lähteenä on Wahlberg 1963, 177–206.

lappalaisen kanssa: *järvi* on lapiksi paitsi *jävri* myös esim. *saiva* ja *luobal*, *suvanto* on paitsi *savvun* myös *fielbma* jne. SmA *lantto* ja lpA *ladu* vastaavat toisiaan melko tarkoin.

Tornionlaakson runsaasta jokisanastosta voisi mainita esimerkiksi seuraavat, joiden merkityskentät Alattion huomattavasti suppeampi sanasto joutuu kattamaan: *koste* 'tasaisesti virtaava kosken jälkivirta' (vrt. *niva*), *linkku* 'pystysuora vesiputous' (vrt. *kurkkio*), *närä* 'joen kaiventuma, jossa yleensä pieni koski' (vrt. *nielu*), *jolma* 'salmi, lyhyt virtapaikka' (Alattiossa tämäkin *niva*), *järämä* 'lyhyt tyyni paikka kahden kosken välissä' (Alattiossa sanotaan *vaisto paikka*), *vikevä* 'voimakas virta' (Alattiossa *niva* tai *vikevä virta*; A *vikevä* on vain adjektiivisessa käytössä). On myös huomattava, että *köngäs* ja *vuopio* -sanoja tuskin enää voi pitää elävänä appellatiivistona; ne ovat luutuneet propriiseen käyttöön.

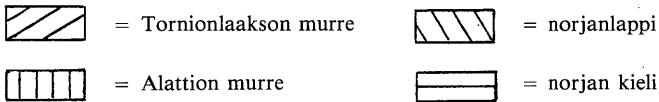
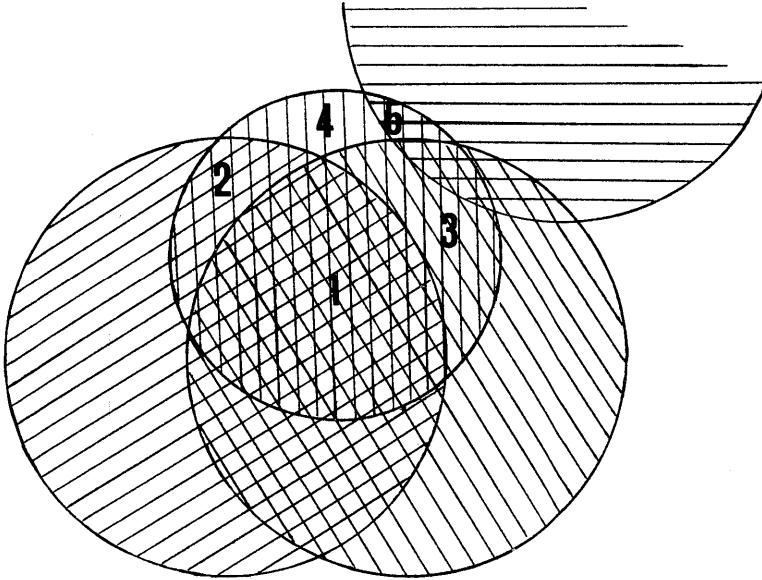
Alattion sisävesiappellatiiviston konservatiivisuus selittyy samoista lähtökohdista kuin meriappellatiiviston innovaatioalttius: päinvastoin kuin meri ja merikalastus sisävedet ja niiden hyödyntäminen, varsinkin jokikalastus, olivat tuttuja asioita, joten uusien käsitteiden lanseeraus ei ollut tarpeen. Lisäksi jokivarsien, erityisesti merkittävimmän eli Alattionjoen, asutus on ollut lähes puhtaasti suomalaista, joten vieras vaikutus ei ole päässyt pureutumaan sanastoonkaan. Tämä näkyy myös paikannimissä: Alattionjoen paikannimet näyttävät hyvin pitkälti omaperäisiltä, suomalaisilta. Lapinkieliset vastineet joko puuttuvat tai perustuvat kokonaan toisenlaiseen nimeämiseen tai ovat suomalaisia lainanimiä (poikkeuksia tosin on). Norjalaisetkin käyttävät suurelta osin joesta suomalaista nimitystä. Myös yksinkertaistumisella on luonnolliset syynsä: Alattion paikallismurre kattaa huomattavasti suppeamman variaatiokentän luontoa kuin Tornionlaakson murre, sitä paitsi itse murrealue ja murteenpuhujien joukko ovat vähäisempiä. Lisäksi pitkäaikainen siirtolaisuus ja vähemmistöasema kuluttavat kieltä.

4. Alattion vesistöappellatiiviston koostumus

Alattion murteen vesistöappellatiiviston kehitys heijastelee selvästi sitä ympäristön muutosta, joka kveenejä kohtasi siirtyessään Ruijan rannikolle: uudet sanat ja käsitteet liittyvät nimenomaan mereen, joka edusti olemukseltaan ja käyttöresursseiltaan perusteellisesti toisenlaista elementtiä kuin kotoinen Pohjanlahden perukka. Joki ja joen resurssit olivat tuttuja jo Tornionlaaksosta, sille ei ollut tarpeen luoda uutta appellatiivistoa, korkeintaan vähän täsmentää vanhaa, jotta se vastaisi uusia oloja. Millaisista rakennusaineista Alattion todellisuutta kuvaava

topografinen appellatiivisto sitten koostuu? Esitetyn aineiston nojalla hahmottuvaa tilannetta voi havainnollistaa yksinkertaisella kaavakuvalla:

Eri kieliryhmien topografiset appellatiivistot suhteessa toisiinsa: toistensa kanssa päällekkäiset ympyrän lohkot tarkoittavat appellatiivistoja, joissa eri kielten appellatiivit vastaavat toisiaan sekä sana-asultaan (eli ovat yhteistä etymologista perua) että semanttiselta sisällöltään.

- 1 = Tornionlaakson murteelle, norjanlapille ja Alattion murteelle yhteinen appellatiivisto (*joki, järvi, korva, koski, kravi, köngäs, lahti, lantto, meri, mukka, niska, niva, oja, pudas, suvanto, vuono, vuopio*).
- 2 = Tornionlaakson ja Alattion murteelle yhteiset, norjanlapissa esiintymättömät appellatiivit (*kurkkio, niemi, ranta, saari*).
- 3 = Vain Alattion murteelle ja norjanlapille yhteiset appellatiivit (*aa-pa, fierua, koppa, laassa, nielu, pakka, rässi, sullu, väylä*).
- 4 = Alattion murteen innovaatiot (*kari, matala, pурсило, syvyys*).
- 5 = Alattion murteelle ja norjan kielelle yhteiset appellatiivit (*pankki*).

Noin puolet appellatiiveista esiintyy identtisinä Tornionlaaksossa, Alattiossa ja norjanlapissa, neljännes on yhteistä vain lapille ja Alattion suomelle (tällöinkin sana-asu usein on tuttu myös Tornionlaaksossa). Yllättävältä tuntuu yksinomaisesti suomalaisen appellatiiviston vähyys (neljä kappaletta), samoin norjalaisten lainojen lähes totaalinen puuttuminen (vain yksi varma norjalainen laina). Raja lapin kieleen näyttää olleen helpompi ylittää; myös paikkakunnan runsas saamelaisperäinen paikannimistö on saattanut muovata suomalaistenkin topografista appellatiivistoa.

KIRJALLISUUTTA

- AIRILA, MARTTI 1912: *Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta*. Helsinki.
- COLLINDER, BJÖRN 1964: *Ordbok till Sveriges lappska ortnamn*. Uppsala. (BC)
- 1967: Om nordiska topografiska termer i lappskan. *Namn och bygd*. Uppsala.
- FRETTE, THOR 1975: *Norsk-samisk ordbok*. Oslo.
- GRUNDSTRÖM, HARALD 1952—1954: *Lulelappsk ordbok*. Uppsala. (HG)
- GUTTU, TOR — SKADBERG, KÅRE — WELTERGREN-JENSEN, INGE 1977: *Riksmåls ordboken*. Oslo. (RO)
- HAUKEDAL, GEIR 1980: Den kvenske innvandring til Nord-Troms og Vest-Finnmark 1700—1865. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen. (Painamaton käsikirjoite.)
- HELLAND, AMUND 1906: *Finnmarkens amt*. Anden del: befolkning og historie. Kristiania.
- HENNINEN, TERJE 1972: Den kvenske innvandring til Alta på 1700-tallet. Hovedfagsoppgave. Universitetet i Trondheim. (Painamaton käsikirjoite.)
- ITKONEN, T. I. 1918: Lappalais-suomalaisia sanavertailuja. *SUSA* 22. Helsinki.
- 1968: Lappalais-suomalaisia sanavertailuja III. *SUST* 145. Helsinki.
- ITKONEN, TERHO 1959: Kosken korva. *KV* 39. Helsinki.
- 1980: Kantasuomen murteiden ja kantalapin yhteydet sanaston valossa. *CQIFU* III. Turku.
- JUSSILA, KIRSTI 1967: Toisveden vesistönimistö. Laudaturtyö. Helsingin yliopisto. Käsikirjoite.
- KORHONEN, MIKKO 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Jyväskylä.
- LÖNNROT, ELIAS 1867—80/1958: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*. Porvoo. (Lönnr.)
- NIELSEN, KONRAD 1932—1938: *Lappisk ordbok I—III*. Oslo. (KN)
- NILSSON-MANKOK, ERIK 1976: *Svensk-sydsamisk ordlista*.
- QVIGSTAD, J. 1893: *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. Christiania.
- 1944: *De lappiske appellative stedsnamn*. Oslo.
- TOIVAINEN, JORMA 1967: Seitakorvasta Taivalkoskeen. *Koski, korva ja köngäs* Kemijoen sa. Matti Leikola (toim.), *Entinen Kemijoki*. Tornio.
- TOIVONEN, Y. H. — ITKONEN, ERKKI — JOKI, AULIS J. — PELTOLA, REINO 1955—1978: *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Helsinki. (SKES)
- WAHLBERG, ERIK 1963: *Finska ortnamn i Norra Sverige*. Torneodolica 2. Uppsala.
- ÄIMÄ, FRANS 1908: Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. *SUSA* 25. Helsinki.

EIRA SÖDERHOLM: *Gewässer-Appellative der Mundart von Alta*

Das Untersuchungsmaterial der vorliegenden Studie besteht aus Gewässer-Appellativen der heutigen Mundart von Alta (finnisch: Alattio) im norwegischen Finnmark. Unter Gewässer-Appellativen verstehen sich jene Wörter, die natürliche Ansammlungen von Wasser und deren Grenzen bezeichnen.

Die Ansiedlung der Quänen in Alta begann im frühen 18. Jahrhundert und zog sich bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts hin. Die meisten Quänen kamen aus dem Tal des Tornio-Flusses, in erster Linie aus dessen schwedischer Hälfte. Ihre Höchstzahl im Alta-Gebiet betrug seinerzeit etwa 1000, seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts befindet sie sich jedoch in stetem Absinken.

In Bezug auf seine Naturschätze erinnert Alta an das Tornio-Tal, weil hüten wie drüben die Möglichkeit zur Ausübung der herkömmlichen Erwerbszweige der Quänen, Fisch-, insbesondere Lachsfang und Viehzucht, gegeben war. Im übrigen aber war vieles den Ankömmlingen aus dem Tornio-Tal neu, an erster Stelle das Meer mit seinem unbegrenzt scheinenden Angebot an Fischen, die ungewohnte soziale Stellung als Minderheit und notgedrungen die daraus folgenden Beziehungen zu zwei unbekanntenen Völkergruppen: den Norwegern und den Samen. Die vorliegende Studie ist ein Versuch zur Klarlegung der Frage, wie diese veränderten Lebensbedingungen sich in den Gewässer-Appellativen der Einwanderer widerspiegeln.

Die obenerwähnten Appellative in der Mundart von Alta können auf drei Gruppen aufgeteilt werden: Meeres-Appellative, Binnengewässer-Appellative und Wassergrenzen-Appellative.

Meeres-Appellative sind: *aapa, koppa, laassa, lahti, matala, meri, pakka, pankki, syvyys, vuono* und *väylä*. Neu sind die Ausdrücke: *koppa* 'Meeresbucht' und *laassa* 'Erhöhung des Meeresbodens, die je nach den Gezeiten sichtbar bzw. nicht sichtbar ist'; diese Wörter sind im Tornio-Tal unbekannte Entlehnungen aus dem Lappischen. Ausser *meri* und *vuono* haben die übrigen Wörter dieser Gruppe neue Bedeutungen erhalten. Verschoben hat sich die Bedeutung von *väylä* und *aapa*, insofern als sie heute Teile des Meeres bezeichnen (im Fjord — ausserhalb des Fjords), wogegen im Tornio-Tal *väylä* soviel wie 'grosser Fluss' und *aapa* 'weites Moor' bedeutet. Gewässer-Appellative mit einer neuen Bedeutung in der Mundart von Alta sind die Benennungen von Fischgewässern der Hochseefischer.

Binnengewässer-Appellative sind *joki, järvi, korva, koski, kravi, kurkkio, köngäs, lantto, mukka, nielu, niska, niva, oja, pudas, pursilo, suvanto* und *vuopio*. Die Gruppe der Binnengewässer-Appellative der Alta-Mundart ist bedeutend konservativer als die Gruppe der Meeres-Appellative: so gut wie jedes dieser Appellative besitzt eine beinahe identische Entsprechung im Tornio-Tal. Am bedeutendsten ist insbesondere die semantische Abflachung bei dieser Gruppe von Ausdrücken — im Tornio-Tal geht der betr. Wortschatz nämlich bedeutend stärker ins Detail als in der Alta-Mundart.

Wassergrenzen-Appellative sind: *fierua, rässi, kari, niemi, ranta, saari* und *sullu*. Neue lappische Lehnwörter sind die nur mit dem Meer zusammenhängenden *fierua* und *rässi* ('Ufergebiet, bei dem die Höhe der Gezeiten wechselt') sowie *sullu* 'Insel im Meer'. Auch das ursprünglich finnische Wort *kari* 'Felsenklippe' hat eine neue Bedeutung: 'von Wasser abgeschliffenes Ufergeröll'; wegen starker Erosion des Ufergesteins sind solche Uferstriche für die norwegische Küste im hohen Norden ausgesprochen typisch.

Das Material lässt darauf schliessen, dass sowohl die Natur als die Verwendung von Naturschätzen die Beschaffenheit topographischer Appellative beeinflusst. Ein neuer Lebensraum erweckt naturgegeben das Bedürfnis nach neuen Benennungen, wogegen aber das, was neu benannt wird, von der Gebrauchsrelevanz der verschiedenen Stufen der Wirklichkeit abhängt.

Bei der Namengebung neuer Sachen wurden in der Mundart von Alta zwei Techniken angewendet: 1. alten, bekannten Wörtern wurde ein neuer semantischer Inhalt verliehen bzw. wurde der Inhalt modifiziert (Bedeutungsverschiebungen, Lehnübersetzungen), oder es wurde 2. sowohl das Wort als der Inhalt aus einer fremden Sprache übernommen. Be-

zeichnend für die Mundart von Alta ist ein ausserordentlich starker Einfluss des Lappischen: sowohl einzelne Wörter als auch Bedeutungsinhalte wurden in grossen Mengen aus dem Lappischen entlehnt. Die Wirkungen der zweiten Interferenzsprache, des Norwegischen, waren zumindest auf dem Gebiet der Gewässer-Appellative erheblich schwächer.